

СПОРИ, ЩО ВИНΙΚАЮТЬ У ПРАВОВІДНОСИНАХ В ГАЛУЗІ ОХОРОНИ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ

Захист навколишнього природного середовища для України, як держави що пережила одну з найбільш жахливих екологічних катастроф, є особливою місією та священним обов'язком перед власними громадянами, які більше ніколи в житті не повинні відчувати чогось на кшталт катастрофи Чорнобиля. Радіоактивні викиди в атмосферне повітря, внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, назавжди змінили життя декількох поколінь, давши змогу заново поглянути на безпрецедентну значимість довкілля для кожного з нас.

Існування всього розмаїття живих організмів на планеті Земля цілком та повністю залежить від атмосфери, яка не тільки відіграє роль захисного шару від згубних космічних випромінювань, а й регулює коливання температури та вологи, приймає участь у процесі фотосинтезу, що забезпечує дихання, а також виступає безпосереднім учасником таких важливих фізико-хімічних явищ, як вивітрювання, утворення льодовиків, існування аномальних природних зон тощо. Атмосфера – це, так би мовити, газовий «епідерміс» нашої планети, який є не єдиною, але однією з найважливіших умов життя. На підтвердження цієї тези К. А. Рябець висловлює аксіоматичну думку стосовно того, що без атмосферного повітря будь-яка жива істота здатна обійтися лише декілька хвилин, всупереч ситуації з їжею та водою, без яких здатність виживання обчислюється днями [1, с. 367].

Атмосфера являє собою складну суміш хімічних елементів, які постійно змінюються в результаті певних процесів. Зокрема, завдяки появі та подальшій життєдіяльності живих організмів, ще багато мільйонів років тому,

атмосфера Землі набула того складу, який характерний для неї сьогодні, з домінуванням кисню та азоту. При цьому помилково вважати, що атмосферне повітря відноситься до невичерпних ресурсів. Зрозуміло, що атмосферне повітря, на відміну від нафти, вугілля чи корисних копалин, неможливо спожити повністю, особливо враховуючи процеси циклічного самовідтворення та регуляції його хімічного складу (наприклад, рослини системно постачають новий кисень на заміну споживаному). В той же час, очевидно й те, що нормальне функціонування живих організмів можливе лише за умов наявності повітря відповідної якості, з чим виникає все більше складнощів. Виходячи з цього, вичерпність атмосферного повітря означає не повне його зникнення, а поступове зменшення повітря, придатного для повноцінної життєдіяльності.

Підвищення темпів індустріалізації призводить до дедалі більшого знищення лісів та активного розповсюдження фабрик й заводів, що зумовлює еволюційний парадокс: чим швидше розвивається людство, тим сильніше страждає навколишнє природне середовище, в тому числі його повітряна складова. Погіршення властивостей повітря – небезпечна тенденція, яка загрожує катастрофічними наслідками, серед яких особливо згубними є руйнування озонового шару, що виступає щитом Землі, та збільшення смертності серед населення планети, внаслідок зростання захворюваності та зниження імунітету кожної окремо взятої людини. Варто погодитися з позицією провідних екологів світу, які відмічають, що в ХХІ столітті на Землі залишилось обмаль місць, де повітря містить свою первинну чистоту та якість й все біль-

ше регіонів, забрудненість повітря в яких несе відчутну загрозу своїм мешканцям [2, с. 131]. Такі регіони – це не тільки далекі закордонні міста, на кшталт Челябінську чи Пітсбургу, а й близькі нам вітчизняні населені пункти, як Кам'янське (колишній Дніпродзержинськ), Дніпро, Кривий Ріг, Маріуполь, Запоріжжя та врешті-решт багатостраждальний Донбас. Не дивлячись на певну кризу української промисловості через низку геополітичних та економічних негараздів, перелічені міста та регіони все одно здійснюють суттєві викиди в атмосферу, наражаючи українців на небезпеку.

Враховуючи відмічене, безглуздо заперечувати актуальність наукових досліджень правовідносин в сфері охорони атмосферного повітря. Покращення екологічної ситуації в Україні прямо пов'язане з чітким усвідомленням юридичної природи спорів, які виникають між різноманітними суб'єктами права з приводу використання атмосферного повітря.

Серед вчених, які присвячували свої праці дослідженню питань охорони атмосферного повітря та юридичних суперечок, пов'язаних з цим, окремо слід виділити наступні прізвища: В. І. Андрейцев, Ю. С. Шемшученко, В. Л. Мунтян, О. М. Шуміло, А. П. Гетьман, М. М. Бринчук, Т. М. Жиравецький, О. С. Колбасов та інші.

Метою даної статті є огляд спорів, що виникають у правовідносинах в галузі охорони атмосферного повітря, виявлення серед них найбільш розповсюджених з простеженням тенденцій щодо вирішення таких справ, а також аналіз конкретних судових рішень, які представляють зацікавленість для подальшого покращення ситуації із забруднюючими викидами в повітря. Задля досягнення поставленої мети висунуто наступне завдання – визначитися з понятійним апаратом, систематизувати характер спорів, що виникають у правовідносинах з охорони атмосферного повітря та простежити схильність судів до конкретного вектору вирішення.

Переходячи до викладення основного матеріалу, перш за все, визначимося з тлумачен-

ням терміну атмосферне повітря. На законодавчому рівні атмосферне повітря прийнято розглядати, як компонент навколишнього природного середовища, що має першорядне значення для всіх живих організмів та являє собою природну сукупність газів, розташованих за межами будь-яких приміщень [3, ст. 1]. Наведене визначення є універсальним, адже підтримується абсолютною більшістю екологів, юристів та громадських діячів, які визнають його повним та логічно обумовленим. Разом з тим треба звернути увагу на думку М. І. Хилька, який також окремо підкреслює, що атмосферне повітря зосереджується фактично на двох функціях: захисті живих організмів та екосистем Землі від негативного космічного впливу та виконанні ролі величезного сховища кисню, який забезпечує життєдіяльність всього живого на планеті [4, с. 62].

Примітно, що діюче українське законодавство вже давно визначає атмосферне повітря об'єктом правового регулювання. У зв'язку з цим заслуговує згадки позиція П. Пилипенка, який наголошує на тому, що основною ознакою атмосферного повітря слід визнати його тісний, безпосередній взаємозв'язок з навколишнім природним середовищем. Всі інші газові суміші, позбавлені відміченого зв'язку, на зразок повітряних куль чи повітря у певних приміщеннях, не можуть вважатися об'єктом правовідносин довілля. Продовжуючи далі свої розмірковування, вищезгаданий автор робить ще одне вагоме зауваження, сутність якого зводиться до обов'язкового розмежування атмосферного повітря та такої правової категорії, як повітряний простір. Відповідно до положень Повітряного кодексу України повітряний простір являє собою частину повітряної сфери, що розташовується над всією територією держави Україна (по суші і по морю) та перебуває під виключним її контролем [5, с. 149]. Тут полягає принципова різниця, адже атмосферне повітря, на відміну від повітряного простору, не може мати власником ані будь-яку державу, ані будь-яку особу чи корпорацію. Це один з основоположних

принципів науки екологічного права, який чітко демонструє, що до охорони атмосферного повітря неможливо підійти з позиції власності [6, с. 184].

Повітря – найбільш цінний ресурс нашої планети, який потребує захисту від руйнівного впливу різноманітних факторів. Особливо яскраво зловоденність охорони атмосферного повітря прослідковується в положеннях Стратегії державної екологічної політики України на період до 2030 року, згідно із якою забрудненість атмосферного повітря визнається однією з найбільш гострих вітчизняних проблем екологічного характеру [7].

Під охороною атмосферного повітря прийнято розуміти сукупність заходів, цілеспрямованих на збереження, поліпшення та відновлення початкового стану атмосферного повітря, а також комплекс дій, що покликані мінімізувати негативний вплив природного та штучного забруднення на нього. І. А. Дубовіч обстоює думку, що природне забруднення повітря, таке як пилові бурі, лісові пожежі чи виверження вулканів, містить істотну небезпеку лише у разі надзвичайної тривалості таких процесів на певній території, але здебільшого вони представляють незначну загрозу. Зовсім інша ситуація з антропогенним забрудненням (промисловість, енергетика, транспорт), яке завжди приховує смертельний ризик [8, с. 122].

Загалом забруднення атмосферного повітря – це видозміна його складу, що є наслідком утворення нових фізико-хімічних сполук, від яких обґрунтовано очікується несприятливий вплив на здоров'я живих істот та на всі наявні екосистеми. Прийнято виокремлювати пересувні та стаціонарні джерела забруднення, які мають ряд суб'єктивних, унікальних властивостей. Пересувні джерела здійснюють викид забруднюючих речовин у повітря виключно рухаючись. Тобто до даної категорії відноситься весь відомий людству механізований транспорт: від автомобілів до літаків. Головною ознакою стаціонарного джерела забруднення О. М. Прокопенко називає здатність суб'єкта

забруднення зберігати свої просторові координати протягом певного часу [9, с. 28].

За замовчуванням більшу небезпеку атмосферному повітрю становлять стаціонарні джерела забруднення (близько 64 % від загальної кількості). Особливо негативно на повітрі позначається енергетичний сектор, металургія, вугільна промисловість та хімічні виробництва. Необхідно визнати, що яка б небезпека не була пов'язана з промисловістю чи енергетикою, сучасне людство не відмовиться від даних галузей, адже вони забезпечують велику кількість людей робочими місцями, відраховують до державної скарбниці чималі податки, а також виробляють певний товар, в тому числі на експорт, чого потребує українська економіка, яка останніми роками знаходиться не у кращому стані. Відтак, зробимо висновок – потрібно відшукати певний компромісний баланс, покликаний мінімізувати шкоду від викидів в атмосферне повітря. Добрим прикладом може слугувати Японія, яка, завдяки інноваційним технологічним підходам та високому рівню суспільної відповідальності перед майбутніми поколіннями, зуміла поєднати передове виробництво з відносно безпечним довкіллям.

Не варто применшувати й небезпеку від пересувних джерел забруднення повітря, особливо з огляду на динаміку зростання кількості автомобілів, на частку яких доводиться більше 80 % викидів, що в разі перевищує негативний вплив інших видів транспорту. Істотна загроза від загазованості повітря автотранспортом яскраво простежується на прикладі столиці України – Києва, неблагополучна екологічна ситуація в якому викликає серйозне занепокоєння. За відсутності металургійної чи іншої важкої промисловості, Київ за індексом забрудненості повітря все одно сусідує з великими вітчизняними промисловими центрами.

Проблему забруднення повітря пересувними джерелами намагаються вирішити в усьому світі й робочі механізми вже існують. По-перше, це перехід з паливних двигунів на

електричні, а, по-друге, розвиток екологічних стандартів, які регулюють вміст шкідливих речовин у вихлопних газах в бензинових й дизельних двигунах (в Європі наразі користуються екологічним стандартом «Євро-6», але вже близькі до розробки нового стандарту – «Євро-7»). В свою чергу Україна досить консервативно підходить до подібних дій й відклала запровадження стандарту «Євро-6» аж до 2025 року (Закон України «Про деякі питання ввезення на митну територію України та проведення першої державної реєстрації транспортних засобів» [10]).

Додавши до цього малу кількість зелених насаджень та помилки у плануванні й фактичному розміщенні промислових підприємств в межах жилих зон, отримуємо вкрай сумну перспективу України в контексті забрудненості атмосферного повітря. Не даремно М. І. Смокович відмічає, що в Україні об'єктивно існують екологічні проблеми, що стають причиною численних судових спорів, вірне вирішення яких безпосередньо залежить від рівня наукової розробленості питань щодо подолання екологічної проблематики [11].

Намагаючись знайти вищезгаданий баланс між виробництвом та підтриманням задовільного екологічного стану, українська держава використовує дозвільну систему, яка на сьогоднішній день вбачається одним з найбільш оптимальних державно-правових механізмів погодження приватних інтересів із загальнонаціональними. В розрізі охорони атмосферного повітря отримання певного дозволу на забруднюючі викиди спіткає абсолютну більшість промислових напрямків. Якщо діяльність господарюючого суб'єкта може завдати негативний вплив на погоду чи клімат або пов'язана з відходами, зокрема їх утилізацією, або діяльність виробництва призводить до хімічного чи радіоактивного забруднення повітря, необхідно отримувати відповідний дозвіл. При цьому господарюючий суб'єкт повинен суворо дотримуватися тих граничних обсягів викидів, які передбачені в отриманому документі. Ігноруван-

ня дозвільної процедури загрожує підприємству суттєвими збитками та серйозними проблемами (через суд є можливість навіть тимчасово зупинити роботу підприємства), що однозначно негативно позначиться на ефективності виробництва.

З огляду на те, що дозволи є невід'ємною частиною правовідносин в галузі довкілля, не дивно, що поширеність судових спорів, прямо або опосередковано пов'язаних з ними, постійно прогресує. Подібну тенденцію прослідковує й суддя Верховного Суду Н. В. Коваленко, яка, презентуючи дайджест практики Верховного Суду в спорах щодо захисту довкілля та екологічних прав від 2019 року, слушно зауважила, що більшість адміністративних справ, пов'язаних з правовідносинами в галузі охорони атмосферного повітря, мають відношення до дозволів на викиди забруднюючих речовин. Особливою популярністю користуються судові спори з приводу:

- правовідносин щодо специфіки процедури отримання дозволу на викиди забруднюючих речовин в повітря;
- реагування уповноважених органів, шляхом застосування відповідних заходів, на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами забруднення без наявності дозволу;
- з'ясування підстав для анулювання відповідного дозволу;
- порушення вимог та умов викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря [12, с. 130].

Екологічні справи – важлива частина української судової практики, яка вимагає максимально професійного відношення суддів. Екологічні справи об'єктивно досить складні для розуміння й подекуди самі судді наголошують, що простіше розглянути дюжину податкових справ, аніж одну екологічну, котра обов'язково супроводжується безліччю технічних термінів та численними нормами різного характеру. Подібну риторичку доводилося неодноразово чути спеціалістам Професійної асоціації екологів України [13].

Задля більш повного розуміння всієї різноманітності спорів, пов'язаних з охороною атмосферного повітря, здійснимо аналіз деяких конкретних судових справ. Доволі цікавою здається справа № 820/2357/17, в якій відповідач – будівельне підприємство з Харківської області, здійснювало діяльність, наслідком якої були викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря без відповідного дозволу, що було виявлено Державною екологічною інспекцією Харківської області. Контролюючий орган зафіксував порушення з боку відповідача (неотримання дозволу на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря) в акті після проведення відповідної планової перевірки щодо дотримання вимог природоохоронного законодавства. Надалі було винесено припис, яким відповідача зобов'язали отримати дозвіл на викиди забруднюючих речовин. Згідно із матеріалами судової справи, зазначений припис було проігноровано будівельним підприємством та дозвіл не отримувався. З цієї причини Держекоінспекція звернулася до суду з позовом про застосування заходів реагування у вигляді повного зупинення роботи підприємства шляхом опломбування джерел викидів до отримання необхідного дозволу. Суди першої та апеляційної інстанцій частково задовольнили позов у зв'язку з тим, що відповідач не усунув виявлені порушення, й така безвідповідальність спричинила загрозу життю та здоров'ю широкого кола людей. Будівельне підприємство подало касаційну скаргу, втім, враховуючи відсутність достатньої обґрунтованості, Верховний Суд погодився з висновками попередніх судів, залишивши рішення без змін [14]. Схожі правові позиції з подібними предметами спору можна віднайти у постанові Верховного Суду по справі № 140/2043/18 від 07.08.2019 року [15] та у постанові Верховного Суду по справі № 815/6372/16 від 09.04.2019 року [16].

Наведені судові рішення – яскравий показник контролю держави за безпечністю атмосферного повітря та застережливий приклад для господарюючих суб'єктів, для яких нех-

тування дозвільною процедурою може стати причиною великих збитків. Зазвичай природа спорів щодо забруднюючих викидів без наявності необхідного дозволу полягає в недбалому відношенні підприємств до навколишнього природного середовища, що тягне за собою жорстке реагування уповноважених структур.

Варто зауважити, що не завжди приписи уповноважених державних органів винесені у відповідності до норм законодавства та аргументовані й подекуди самі підприємства повинні їх оскаржувати, обстоюючи правомірність своєї діяльності. Досить красномовний приклад – справа № 802/819/17-а, в якій припис щодо зобов'язання отримати новий дозвіл на викиди був аргументований тим, що наявні дозволи були видані юридичній особі, яка припинила свою діяльність через реорганізацію й на ім'я новоутвореного суб'єкту жодних дозволів не було видано. Підприємство оскаржило припис Держекоінспекції у Вінницькій області та виграло справу. Абсолютно всі судові інстанції погодилися з тим, що видані дозволи не були анульовані, а відтак діяли на законних підставах на момент проведення перевірки інспекцією [17].

Для винесення припису уповноважені державні органи зобов'язані належним чином документально підтвердити, що господарюючий суб'єкт здійснює викиди небезпечних речовин або вчинює інші заборонені дії, що несуть шкоду довкіллю, й в жодному разі не вправі чинити свавілля.

Важливо, що господарюючі суб'єкти не повинні перевищувати гранично допустимі розміри викидів, встановлені у дозволі. В іншому випадку подібне може призвести до анулювання дозволу через суд (постанова Верховного Суду по справі № 826/1572/18 від 25.04.2019 року [18]). Так само анулювання дозволу може спричинити надання підприємством недостовірної інформації стосовно кількості джерел, які здійснюють викиди забруднюючих речовин (применшення реальної кількості). Така ситуація мала місце у справі № 820/10817/15, де позивачем виступив

Департамент екології та природних ресурсів Харківської обласної державної адміністрації, а відповідачем – державне підприємство «Завод «Електроважмаш». Відмічене державне підприємство в ході отримання дозволу на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря не вказало деякі джерела, які фактично здійснювали викиди без правової підстави на це. Зазначені порушення були встановлені позивачем в ході перевірки та знайшли своє відображення у відповідному акті. Всі судові інстанції були одноставні в своєму баченні даного правового спору, наслідком якого стало анулювання дозволу відповідача [19].

Підсумовуючи дане наукове дослідження, варто відзначити, що охорона атмосферного повітря – важлива складова частина загальнодержавної екологічної політики, яка постійно повинна бути у фокусі уваги. Повітря – це те, чим кожен день дихає кожен з нас й комфортне життя та здоров'я людей напряму залежать від його якості. В сьогоденних реаліях саме незадовільний стан атмосферного повітря сприяє поши-

ренню ракових захворювань та проблем серцево-судинного характеру, на що постійно вказують світові екологи.

За таких обставин особливого значення набуває ретельний контроль за діяльністю господарюючих підприємств та за тим впливом, який вони мають на навколишнє природне середовище. Як би не було сумно визнавати, але в Україні нажаль дотримання законодавчих вимог в екологічній сфері далеко не повсякденне явище та швидше є виключенням на тлі постійних порушень.

Не поодинокі випадки, коли промислові гіганти та їх «молодші» товариші ведуть свою діяльність без відповідних дозволів або перевищують встановлені ліміти чи навіть не вказують всі наявні джерела забруднення, що неминуче тягне за собою безліч судових спорів адміністративної юрисдикції. Важливо, аби не дивлячись на всю складність екологічних справ, суди прискіпливо відносилися до всіх тонкощів природоохоронних відносин та були на сторожі законних прав, інтересів та основоположних свобод пересічних українців.

Анотація

Стаття присвячена розгляду спорів, що виникають у правовідносинах в галузі охорони атмосферного повітря.

У статті встановлено важливість захисту довкілля, в тому числі його повітряної складової, а також доведено актуальність прискіпливого контролю з боку держави за діяльністю господарюючих суб'єктів, яка пов'язана з викидами забруднюючих речовин у повітря.

Автором розкриваються визначення дефініцій «атмосферне повітря», «охорона атмосферного повітря», «забруднення атмосферного повітря» та відмічається, що атмосферне повітря вже давно визнається об'єктом правового регулювання.

В статі звертається увага, що більшість адміністративних справ стосовно охорони атмосферного повітря мають відношення до дозволів на викиди забруднюючих речовин, оскільки вони є невід'ємною частиною правовідносин в природоохоронній сфері.

Як підсумок визначено, що промислові та енергетичні підприємства стабільно порушують екологічні норми та стандарти, іноді суцільно нехтуючи дозволами на викиди забруднюючих речовин, що призводить до негативного впливу на навколишнє природне середовище. Аби виправити подібну тенденцію, уповноважені державні органи та представники судової гілки влади повинні професійно відноситися до своїх обов'язків, припиняючи будь-яку діяльність, загрозливу для природи в цілому, та атмосферного повітря зокрема.

Ключові слова: атмосферне повітря, екологія, довкілля, забруднюючі речовини, джерела забруднення, викиди, дозвільна система, промисловість, судова практика.

Аннотація

Статья посвящена рассмотрению споров, которые возникают в правоотношениях в отрасли охраны атмосферного воздуха

В статье установлена важность защиты окружающей среды, в том числе ее воздушной составляющей, а также доказана актуальность пристального контроля со стороны государства за деятельностью хозяйствующих субъектов, которая связана с выбросами загрязняющих веществ в воздух.

Автором раскрываются определения дефиниций «атмосферный воздух», «охрана атмосферного воздуха», «загрязнение атмосферного воздуха» и отмечается, что атмосферный воздух уже давно признается объектом правового регулирования.

В статье обращается внимание, что большинство административных дел касательно охраны атмосферного воздуха имеют отношение к разрешениям на выбросы загрязняющих веществ, поскольку они являются неотъемлемой частью правоотношений в природоохранной сфере.

Как итог определено, что промышленные и энергетические предприятия стабильно нарушают экологические нормы и стандарты, иногда полностью пренебрегая разрешениями на выбросы загрязняющих веществ, что приводит к негативному воздействию на окружающую среду. Чтобы исправить подобную тенденцию, уполномоченные государственные органы и представители судебной ветви власти должны профессионально относиться к своим обязанностям, пресекая любую деятельность, угрожающую природе в целом, и атмосферному воздуху в частности.

Ключевые слова: атмосферный воздух, экология, окружающая среда, загрязняющие вещества, источники загрязнения, выбросы, разрешительная система, промышленность, судебная практика.

Kovalenko V.V. Disputes that arise in legal relations in the air protection industry

Summary

The article is devoted to the consideration of disputes that arise in legal relations in the air protection industry.

The article establishes the importance of protecting the environment, including its air component, and also proves the relevance of close monitoring by the state over the activities of economic entities, which is associated with emissions of pollutants into the air.

The author reveals such definitions as “atmospheric air”, “protection of atmospheric air”, “pollution of atmospheric air” and notes that atmospheric air has long been recognized as an object of legal regulation.

The article draws attention to the fact that most administrative cases on air protection are related to permits for emissions of pollutants, since they are an integral part of legal relations in the environmental sphere.

As a result, it is determined that industrial and energy enterprises consistently violate environmental norms and standards, sometimes completely ignoring the permits for emissions of pollutants, which leads to negative environmental impact. To correct this trend, authorized state bodies and representatives of the judicial branch of government should be professional in their duties, suppressing any activity that threatens nature in general, and atmospheric air in particular.

Key words: atmospheric air, ecology, environment, pollutants, pollution sources, emissions, licensing system, industry, arbitrage practice.

Список використаних джерел:

1. Рябець К. А. Екологічне право України: навчальний посібник / К. А. Рябець. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 438 с.
2. Білявський Г. О. Основи екології: підручник / Г. О. Білявський, Р. С. Фурдуй, І. Ю. Костіков. – 2-ге вид. – К.: Либідь, 2005. – 408 с.
3. Про охорону атмосферного повітря: Закон України від 16.10.1092 р. № 2707-ХІІ / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 50, ст. 678.
4. Хилько М. І. Екологічна безпека України: навчальний посібник / М. І. Хилько. – К., 2017. – 267 с.
5. Пилипенко П. Щодо проблеми об'єктів у правовідносинах довкілля / П. Пилипенко // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2008. – Вип. 47. – С. 145–152.
6. Габитов Р. Х. Теоретические проблемы правовой охраны атмосферного воздуха / В. Х. Габитов // Проблемы в российском законодательстве. Юридический журнал. – 2008. – № 1. – С. 183–184.
7. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України від 28.02.2019 р. № 2697-VIII / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2019, № 16, ст. 70.
8. Дубовіч І. А. Еколого-економічні засади охорони та використання атмосферного повітря в Україні / І. А. Дубовіч // Науковий вісник НЛТУ України. Серія : Економіка та бізнес. – 2014. – Вип. 24.7. – С. 121–127.
9. «Довкілля України за 2017 рік»: статистичний збірник [Електронний ресурс] / за ред. О. М. Прокопенко. – Державна служба статистики України. – м. Київ, 2018. – 225 с. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/11/zb_du2017.pdf
10. Про деякі питання ввезення на митну територію України та проведення першої державної реєстрації транспортних засобів: Закон України від 06.07.2005 р. № 2739-IV / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2005, № 34, ст. 435.
11. У КАС ВС проходить Міжнародний судовий форум «Судовий захист природного довкілля та екологічних прав» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/820105/>
12. Коваленко Н. В. Презентація дайджесту практики Верховного Суду в спорах, що виникають у сфері захисту природного довкілля та екологічних прав / Н. В. Коваленко // Збірник матеріалів міжнародного судового форуму «Судовий захист природного довкілля та екологічних прав» (м. Київ, 7 листопада 2019 р.) – Київ, 2019. – С. 127–135.
13. Вийшов друком практичний посібник «Судова практика в екологічних спорах: ваше джерело права» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ecolog-ua.com/news/vuyshov-drukomp-raktychnyy-posibnyk-sudova-praktyka-v-ekologichnyh-sporah-vashe-dzherelo-prava>
14. Постанова Верховного Суду по справі № 820/2357/17 від 09.04.2019 р. (Єдиний державний реєстр судових рішень) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81019767>
15. Постанова Верховного Суду по справі № 140/2043/18 від 07.08.2019 р. (Єдиний державний реєстр судових рішень) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/83494932>
16. Постанова Верховного Суду по справі № 815/6372/16 від 09.04.2019 р. (Єдиний державний реєстр судових рішень) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81020010>
17. Постанова Верховного Суду по справі № 802/819/17-а від 09.04.2019 р. (Єдиний державний реєстр судових рішень) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81019996>

18. Постанова Верховного Суду по справі № 826/1572/18 від 25.04.2019 р. (Єдиний державний реєстр судових рішень) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81479055>
19. Постанова Верховного Суду по справі № 820/10817/15 від 13.02.2018 р. (Єдиний державний реєстр судових рішень) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72288017>